

בדין גירות

ראשי פרקים.

1. מרכיב קבלת המצוות בתהליך הגירות של היחיד.
שיטת הרמב"ם.
שיטת התוס'.
2. מרכיב קבלת המצוות בתהליך הגירות של עם ישראל.
3. סוגית גר קטן.
שיטת התוס'.
- שיטת הרמב"ם וחכמי ספרד מבית מדרשו של הרמב"ן.
מחלוקת בגדר המחאה לשיטות השונות.
4. הקושי בהבנת גיור הקטנים במתן תורה לשיטת תוס' בכתובות.
5. שיטת הרמב"ן בדין מעוברת שנתגיירה.
6. קושיות האחרונים על שיטת הרמב"ן בדין מעוברת שנתגיירה.
7. שיטת רש"י ותוס' בדין גוי ועבד הבא על בת ישראל, וקושית "שער המלך".
8. ביאור שיטת הרמב"ן.
ביאור השואל ב"אחיעזר".
ביאור ה"אחיעזר".
- הרחבת ביאור ה"אחיעזר" – שיטת הגר"ט.
9. ישוב הקושי בגיור קטנים במתן תורה לאור הנ"ל.
10. הבנת דין המחאה בקטן לאור הנ"ל.

1. מרכיב קבלת המצוות בתהליך הגירות של היחיד.

בתהליך הגירות ישנם ארבעה מרכיבים:

- א. קבלת מצוות.
- ב. מילה.
- ג. טבילה.
- ד. קרבן.

הבעיה המרכזית היא ההבחנה, בין המעשים היוצרים את חלות הגרות, לבין המעשים שמהווים תנאי לגירות, אע"פ שאינם יוצרים את חלות הגרות.

שיטת הרמב"ם.

הרמב"ם בפ"ג הלכות איסורי ביאה מדבר רק על שלושה מרכיבים, וז"ל שם ה"ד: "וכן לדורות כשירצה הגוי להכנס לברית, ולהסתופף תחת כנפי השכינה, ויקבל עליו עול תורה

– צריך מילה וטבילה והרצאת קרבן, ואם נקבה היא – טבילה וקרבן, שנאמר: 'ככם כגרי' – מה אתם במילה וטבילה והרצאת קרבן, אף הגר לדורות במילה וטבילה והרצאת קרבן".

אם נדייק בלשון הרמב"ם, נראה שישנם שני שלבים:

א. "כשירצה הגוי להכנס לברית, ולהסתופף תחת כנפי השכינה, ויקבל עליו עול תורה".
ב. "צריך מילה וטבילה והרצאת קרבן".

השלב הראשון איננו מעשה הגירות, אלא התנאים הראשוניים, על מנת שיוכל לבצע את המעשים היוצרים את חלות הגירות. השלב השני הם המעשים היוצרים את חלות הגירות. השלב הראשון גם הוא מחולק לשניים: החלק הראשון – הוא רצון להכנס לברית ולהסתופף תחת כנפי השכינה, ואילו החלק השני – "ויקבל עליו עול תורה", קבלה חיובית עוד לפני מעשה הגירות. לו הרמב"ם היה משאיר גם את קבלת עול תורה בגדר הרצון, היה צריך לכתוב: "ולקבל עליו עול תורה" – בלשון עתיד, כפי שכתב "להכנס לברית ולהסתופף תחת כנפי השכינה", ואילו כאן לא כתב הרמב"ם "ולקבל עליו עול מצוות" – בלשון עתיד, אלא "ויקבל עליו עול תורה". הרמב"ם השתמש בביטוי "קבלת עול תורה" ולא השתמש ב"קבלת עול מצוות", מפני שעוסקים בשלב הראשון, המקדים את הגירות. ההכרח בקבלת עול תורה מדויק מהרמב"ם, שרק הודאת מצוות אינה מעכבת בדיעבד, ולא עצם קבלת המצוות, כפי שכבר הכריע בשו"ת "חמדת שלמה" סימן כ"ט ס"ק כ"ב וקיבלוהו שאר האחרונים. הרמב"ם שם בהי"ד מבאר, שגיור מלכתחילה הוא רק כאשר המניע לגירות הוא חזרה מאהבה ולא סיבה אחרת כמו ממון, או פחד, או אצל איש שמא נתן עיניו באשה יהודית וכן להפך, וזוהי הסיבה שלא קיבלו בית דין גרים כל ימי דוד ושלמה. ברם אם גיירו, כאשר המניע לגירות לא היה מניע טהור, הגירות יכולה לחול שהרי לא תמיד הסיבה שהגר בא להתגייר היא בגלל רצונו לקבל מצוות בזמן הגירות, בעיננו אנו רואים כימינו הרבה גרים, שהסיבה לרצון להתגייר היתה אישות, ומדינא דגמ' אסור לגייר¹, אבל לאחר תהליך הגירות אכן היתה קבלת מצוות מוחלטת. ברם אם ישנו מניע שאיננו טהור וגם אין כלל רצון לקבל מצוות ברור שגם הרמב"ם יודה שהגירות לא תחול. היסוד הזה מדויק מהרמב"ם שם הי"ז: "גר שלא בדקו אחריו או שלא הודיעוהו המצוות ועונשו, ומל וטבל בפני שלושה הדיוטות – הרי זה גר. אפילו נודע שבשביל דבר הוא מתגייר – הואיל ומל וטבל יצא מכלל הגוים, וחוששין לו עד שיתבאר צדקותו". הרמב"ם דייק בלשונו ודבר רק על המניע לגירות ועל הודאת המצוות, ולא על קבלת עול תורה שהוא הכרחי גם לדעת הרמב"ם.

ברור שגם לדעת הרמב"ם אין לראות בקבלת עול תורה תנאי חיצוני למעשה הגירות, אלא מעשה שילוח את המילה והטבילה. יש צורך לטבול ולמול מתוך קבלת מצוות, ממילא אפשר לראות בקבלת עול תורה קיום למעשה הטבילה והמילה.
הגרי"ד סולוביצ'יק ב"קול דודי דופק"² רואה את קבלת המצוות ברמב"ם כחלק מן

1. מקור האיסור בגמ' ביבמות דף כ"ד ע"ב וברמב"ם פי"ג האסור"ב הי"ד. היום מסתמכים להיתר על תשובות הרמב"ם "פאר הדור" סימן קל"ו, ועל שו"ת "טוב טעם ודעת" להגר"ש קלוגר סימן ר"ל. ועיין עוד בקובץ תורה שבעל פה תשל"א דיונים בנושא.

הטבילה, וז"ל שם³: "השתייכות קבלת עול מצוות לטבילה המחדשת את חלות הגירות, היא כמעט דבר פשוט כמבואר בסוגיה בימות דף מ"ז, וכן משמע ברמב"ם פרק י"ג מהלכות איסורי ביאה הלכה י"ב, ופרק י"ד ה"ו על פי הסוגיה הנ"ל. כן מבואר ברש"י להדיא שמה, וז"ל: 'דהשתא על ידי הטבילה הוא נכנס לכלל גירות הלכך בשעת טבילת מצוה צריך לקבל עליו עול מצוות'...". לענ"ד נראה גם בסוגיה וגם ברמב"ם, שקבלת המצוות אינם חלק אינטגרלי מהטבילה, אלא שבשעת הטבילה, שהוא המעשה האחרון שאחריו מושלמת פעולת הגירות, יש לוודא שאכן ישנה קבלת מצוות. גם ברש"י נלענ"ד שזו היא כוונתו. מהסוגיא שם אפשר להוכיח שקבלת המצוות איננו דין רק בטבילה אלא גם במילה, שהרי קבלת עול תורה מקדימה למילה על ידי כל הדברים שצריכים לומר כנ"ל, ורק הודאת מקצת מצוות מקדימה את המילה. גם בסוגיה ביבמות דף מ"ז ע"ב וברמב"ם אין ראייה לדברי הגרי"ד, שהרי הרמב"ם בהי"ד שהגרי"ד מביא עוסק בעבד, ושם רק בדרך אגב כותב הרמב"ם: "...ואין צריך לקבל עליו עול מצוות ולהודיעו עקרי הדת שכבר הודיעוהו כשטבל לשם עבודת". לענ"ד נראה שהתמקדות הרמב"ם בטבילה מפני שהיא המכה בפטיש של הגירות ורק לאחר הטבילה הגרות חלה, והראיה שאין דין מיוחד בטבילה, שהרי הרמב"ם בפרק י"ד בו הוא פורש את כל הודעת המצוות בהרחבה מקדים את כל קבלת המצוות גם למילה. הדברים מפורשים בגמ' ביבמות, וכן פסק הרמב"ם בפי"ד: "(א) כיצד מקבלין גירי הצדקו כשיבוא להתגייר ויבדקו אחריו ולא ימצאו עילה. אומרים לו: מה ראית שבאת להתגייר ... אמר: אני יודע, ואיני כדאי - מקבלין אותו מיד. (ב) ומודיעין אותו עיקרי הדת שהוא ייחוד השם ואיסור עבודה זרה, ומאריכין בדבר זה, ומודיעין אותו מקצת מצות קלות ומקצת מצות חמורות ואין מאריכין בדבר זה... (ג) וכשם שמודיעין אותו עונשן של מצוות כך מודיעין אותו שכתן של מצוות... (ד) ואומרים לו הוי יודע שהעולם הבא אינו צפון אלא לצדיקים והם ישראל... (ה) ... אם חזר בו ולא רצה לקבל - הולך לדרכו, ואם קיבל - אין משהין אותו אלא מלין אותו מיד... ומשהים אותו עד שיתרפא רפואה שלמה, ואחר כך מטבילין אותו. (ו) ושלשה עומדין על גביו ומודיעין אותו מקצת מצות קלות ומקצת מצות חמורות פעם שנייה והוא עומד במים...". רואים ברמב"ם על פי הגמ', שבזמן הטבילה ישנה רק חזרה פעם שנייה על הודאת מקצת מצוות קלות וחמורות, ונראה הסבר הענין, שלדעת הרמב"ם על פי הגמ' קבלת עול תורה מהוה תנאי שצריך ללוות את כל מעשה הגירות, ומכיון שאחרי המילה ממתינים עד שיתרפא יש צורך לחזור ולהודיע שנית, ולא בגלל שקבלת המצוות שייך לדעת הרמב"ם לטבילה יותר מאשר למילה כנלענ"ד. וכן מפורש במאירי ביבמות דף מ"ה ע"ב שהודאת המצוות בטבילה אינה אלא חזרה פעם שנייה.

שיטת התוס'.

בניגוד לדעת הרמב"ם, שקבלת עול תורה איננו מעשה נפרד של יצירת חלות הגירות, בשיטת התוס' נראה להוכיח שקבלת המצוות מהווה עיקר המעשה ביצירת חלות הגירות. בגמ' ביבמות דף מ"ז ע"ב לומדים שצריך בית דין למעשה הגירות, וז"ל הגמ': "אמר ר' חייא בר אבא אמר ר' יוחנן: גר צריך ג' - 'משפט' כתיב ביה". מבאר רש"י על אתר: "'משפט' כתיב ביה. 'משפט אחד יהיה לכם ולגר', (במדבר ט"ו) ואין משפט פחות מג'".

הרמב"ם בפרק י"ג הלכות איסורי ביאה ה"ו מצריך שלושה לטבילה. בניגוד לזה תוס' ביבמות דף מ"ה ע"ב ד"ה "מי" מצריך שלושה רק לקבלת המצוות. הגמ' שם מספרת: "עבדיה דר' חייא בר אמי אטבלה להיאי עובדת כוכבים לשם אנתתה. אמר רב יוסף: יכילנא לאכשורי בה ובכרתה. בה - כדרב אסי, דאמר רב אסי: מי לא טבלה לנדותה. כברתה - עובד כוכבים ועבד הבא על בת ישראל הולד כשר". מקשה תוס' על דברי רב אסי, ובעקבות קושייתו מחדש, שרק קבלת מצוות צריכה בית דין, וז"ל תוס': "מי לא טבלה לנדותה. תימה דאמר לקמן דגר צריך שלשה ד'משפט' כתיב ביה, ואפילו למאן דאמר בריש סנהדרין (דף ג' ע"א) דבר תורה חד נמי כשר, מכל מקום אין דרך נשים להביא איש עמהן בשעת טבילה, ואשה אינה ראויה לדון כדתנן (נדה דף מ"ט ע"ב) כל הכשר לדון כשר להעיד, ובהדיא איתא בירושלמי דיומא מעתה שאין אשה מעידה אינה דנה ודבורה לא היתה דנה אלא מלמדת להם שידונו, אי נמי על פי הדיבור שאני. וי"ל האי דבעינן שלשה היינו לקבלת המצוות אבל לא לטבילה, אע"ג דאמרינן לקמן (דף מ"ז ע"ב) דשני ת"ח עומדים מבחוץ היינו לכתחילה דעדיף טפי...". וכן בתוס' רא"ש על אתר, ברא"ש שם סימן ל"א, בתוס' בקדושין דף ס"ב ע"ב ד"ה "גר", ובמרדכי שם.

הרמב"ן ביבמות מתמודד עם שאלת תוס' שצריך בית דין לטבילה, ומתרחק באופן קצת שונה מתוס', וז"ל: "ואיפשר לומר דגבי קבלת מצוות צריך שלשה אפילו בדיעבד ד'משפט' כתיב ביה, מה התם שנים שדנו אין דיניהן דין אף כאן אינו גר אפילו בדיעבד, אבל מי שהודיעוהו מקצת עונשין של מצות ומתן שכון וקיבל עליו בב"ד לטבול ולמול אם הלך ומל וטבל שלא בפני ב"ד הרי זה כשר ולא פסלינן ליה לזרעיה....". והובאו דבריו גם בחידושי הרשב"א.

הרמב"ן הוסיף על דברי תוס' שקבל בבית דין לטבול ולמול, נ"ל שהרמב"ן מודה לתוס' שבקבלת מצוות צריך בית דין, ברם מעשה הגירות היא הטבילה והמילה. אין דין שהמעשים היוצרים את הגירות צריכים להעשות בבית דין, אלא רק קבלת המצוות שיש לו בחינה של "משפט" הוא המחייב בית דין, ומעיקר הדין אם נעשו השלבים לאחר קבלת המצוות בינו לבין עצמו הגירות חלה, בניגוד לשיטת הרמב"ם.

השו"ע בסיומן רס"ח ס"ג מביא בתחילה את דעת התוס', שרק קבלת המצוות מעכב בדיעבד, ואח"כ מביא את דעת הר"ף והרמב"ם שטבילה מחייבת בית דין בדיעבד. הט"ז על אתר בס"ק ט' מביא את דעת האשר"י שמבאר בדעת התוס' מדוע רק קבלת מצוות מחייב בית דין, וז"ל: "חוץ מקבלת המצוות כו'. שזהו גוף הדבר והתחלתו אבל מילה וטבילה הוה כגמר דין דמן התורה הוה אף בלילה". מדברי האשר"י אפשר להסיק שקבלת המצוות איננו גוף הדבר לדעת הרמב"ם כפי שבארנו לעיל.

ברם אם נדייק לדעת הרמב"ם רק טבילה מחייבת שלושה, ומילה אינה מחייבת שלושה אע"פ שברור שהמילה מהוה חלק ממעשה הגירות, אולם מהחילוק שהרמב"ם חילק בין קבלת עול תורה לדברים שהגר צריך לעשות, משמע כדלעיל שקבלת המצוות אינם עצם מעשה הגירות כדבר ניפרד אלא כחלק המלווה את המילה והטבילה. ההסבר לדעת הרמב"ם, שרק הטבילה מחייבת בית דין ולא המילה, נראה מפני שהטבילה היא השלב המגדיר את הגר כגר, ולכן בשלב המשלים את החלות יש צורך בבית דין.

2. מרכיב קבלת המצוות בתהליך הגירות של עם ישראל.

הרמב"ם⁴ בתחילת פרק י"ג הלכות איסורי ביאה מתאר את הכניסה של עם ישראל בכרית, וז"ל: "בשלשה דברים נכנסו ישראל לברית: במילה וטבילה וקרבן. מילה היתה במצרים, כשנאמר: 'וכל ערל לא יאכל בו', מל אותם משה רבינו שכולם ביטלו ברית מילה במצרים חוץ משבט לוי, ועל זה נאמר: 'ובריתך ינצורו'. וטבילה היתה במדבר קודם מתן תורה, כשנאמר: 'וקדשתם היום ומחר וכבסו שמלותם'. וקרבן, שנאמר: 'וישלח את נערי בני ישראל ויעלו עולות' – על ידי כל ישראל הקריבום". ברמב"ם נעדר ענין קבלת עול תורה מברית עם ישראל. נראה שביציאת מצרים קבלת עול תורה היתה ברורה וכל המעשים שיצרו את הגירות היו מלווים בקבלת עול תורה. כבר הזכרתי לעיל שהרמב"ם לא דיבר על קבלת עול מצוות אלא על קבלת עול תורה, ובשלב הראשון ניתנה להם מצות מילה, קרבן פסח ופדיון הבן. על ידי קבלת עול המצוות שנצטוו במצרים, התגלה רצונם לקבל עול תורה, וכן במתן תורה היתה קבלת עול תורה ברורה קודם הטבילה, כפי שנאמר⁵: "ויבא משה ויקרא לזקני העם וישם לפניהם את כל הדברים האלה אשר צוהו ה'. ויענו כל העם יחדו ויאמרו כל אשר דבר ה' נעשה...".

לדעת תוס' נבאר, שקבלת עם ישראל עול תורה, קודם הטבילה, היוותה מעשה עצמאי בתהליך הגירות של עם ישראל.

3. סוגית גר קטן.

בגמ' בכתובות דף י"א ע"א מצינו סוגיה שדנה בגיור גר קטן, וז"ל הגמ':

"אמר רב הונא: גר קטן מטבילין אותו על דעת בית דין. מאי קמ"ל? דזכות הוא לו, וזכין לאדם שלא בפניו... לימא מסייע ליה – 'הגירות והשבועה והשפחה שנפדו ושנתגיירו ושנשתחררו פחותות מבנות שלש שנים ויום אחד', מאי לאו דאטבלינהו על דעת בית דין! לא, הכא במאי עסקינן בגר שנתגיירו בניו ובנותיו עמו, דניחא להו במאי דעביד אבוהון. אמר רב יוסף: הגדילו – יכולין למחות... כיון שהגדילה שעה אחת ולא מיחתה – שוב אינה יכולה למחות".

נחלקו הראשונים האם גירות גר קטן מדאורייתא כפשט הסוגיה, או שכל הסוגיה דברה רק במישור הדרבנן.

שיטת תוס' בכתובות.

תוס' על אתר בפרושו הראשון סובר שגירות גר קטן אינה אלא מדרבנן, וז"ל: "...ותימא

4. מקור הדברים בכרייתא בכריתות דף ט' ע"א.

5. שמות י"ט, ז' ח'.

דהא זכייה הוי מטעם שליחות, זכיון דזכות הוא לו אנן סהדי דעביד ליה שליח, כדמוכח בפ"ק דב"מ (דף י"ב ע"א) גבי חצר משום יד איתרבאי ולא גרע משליחות, וא"כ היאך זכין לקטן והלא אין שליחות לקטן, כדאמרינן באיזהו נשך (שם ע"א ע"ב)? ועוד דאכתי עובד כוכבים הוא, ואמרי' התם דקטן דאתי לכלל שליחות – אית ליה זכייה מדרבנן, עובד כוכבים דלא אתי לכלל שליחות – אפילו זכייה מדרבנן לית ליה! ונראה לר"י דהכא נמי זכין לו מדרבנן... וא"ת היכי הוי גר מדרבנן ושרינן ליה בבת ישראל וקדושי קדושין, הא מן התורה עובד כוכבים הוא? וי"ל דקסבר כמ"ד בהאשה רבה דיש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה בקום ועשה⁶. וכן מצינו גם בתוס' רא"ש ובתוס' הרשב"א משנ"ץ.

רע"א על אתר מתרץ את קושית תוס' איך מועיל דין זכיה בקטן, וז"ל: "...דמה דקיי"ל אין שליחות לקטן, לא משום דקליש כחו דקטן, אלא משום דמעשה קטן אינו כלום והעשייה שעשה שליח לית ביה מששא, ומיהו זה דוקא במקום דצריך דעתו ועשייתו כגון בתרומה, דמאיזה טעם שהוא, או משום דדלמא רוצה לפטור במעוט או במרובה, או משום טעם אחר עכ"פ הדין מוסד דצריך לעשותו שליח אמרינן דקטן אין לו מעשה, אבל היכא דא"צ דעתו שיעשה לשליח גם לקטן יש שליחות (אאב"ה אמר לי אחי חביבי הרב רבי שלמה נ"י שדברי הרמב"ם (ריש פרק ב' משלוחין) בטעם אין שליחות לקטן משום דקטן לאו בר דעת הוא מורה כדברי אבא מארי זצוק"ל, אבל אמר לפקפק בדבריו מחצר דקטן, דקטן ל"ל חצר משום דחצר דגברא משום שליחות אתרבי והרי בחצר א"צ לא מחשבה ולא מעשה)".

את שיטת תוס' שלא קבל את תרוצו של רע"א אפשר לבאר על ידי אחת משתי דרכים:
 א. בגדר קבלת מצוות בתהליך הגירות – תוס' לשיטתו שקבלת המצוות הוא מעשה עצמאי בחלות הגירות, ולכן לפי העקרונות שרע"א העלה יש צורך בדעת הקטן במינוי השליחות על מנת שתהיה קבלת מצוות.
 ב. בגדרי שליחות – שליח מגלם את המשלח, וממילא שליח של קטן חלים עליו כל דיני המשלח, אם נבין ששליח יכול לפעול מכח עצמו ותפקיד מנוי השליחות על מנת לאפשר לשליח את הפעולה, נוכל לחלק בין חצר שאיננו גברא, וממילא אינו פועל מכח עצמו אלא מכח המשלח, לבין מעשה גירות. אלא שיש להאריך בתפקיד בית הדין בתהליך הגירות ואכמ"ל.

שיטת הרמב"ם וחכמי ספרד מבית מדרשו של הרמב"ן.
 בניגוד לשיטת תוס', שדחק את סוגית גר קטן ובארה ברובד הדרבנן, הרמב"ם וחכמי ספרד מבית מדרשו של הרמב"ן סברו, שגירות גר קטן היא מדאורייתא.
 הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה פרק י"ג ה"ז מביא את דברי רב הונא, ובהלכות מלכים פ"י ה"ג מביא את יכולת המחאה לכשיגדיל.

6. בחידושי הריטב"א מצינו שיטה המרחיקה לכת, ואינה רואה כח הגירות אלא לענין מילי דרבנן, וז"ל: "ויש שפירשו שאין גירות זה אלא מדבריהם, ואין סומכין עליו לדונו כישאל אלא לענין יין נסך ולכל דבר שהוא מדברי סופרים, אבל לענין שחיטה ושאר דברים של תורה אין סומכין עליהם, ואם קדש בת ישראל ובא אחר וקדשה [אינה] צריכה ממנו גט, ותדע, דהא קי"ל אם הגדילו אין יכולין למחות...".

כמו"כ בחידושי הרשב"א בריטב"א ובעו"ר מבואר שגירות גר קטן היא מדאורייתא, מדין זכין לאדם כפשט דברי רב הונא. השאלה המרכזית שצריך לבאר היא איך אפשר לגייר גר קטן והרי אין לו דעת לקבל מצוות. לפי שיטת התוס' השאלה נפתרת מאליה מפני שכל הגירות היא רק מדרבנן, הריטב"א על אתר כותב: "והאי דמטבילין אותו, אע"ג דגר בעלמא בעינן שיודיעוהו קלות וחמורות, ההוא למצוה ואינו מעכב, והכא דלאו בר הודעה הוא אינו מעכב...". מדברי הריטב"א נמצאנו למדים שקטן המופקע מדעת אין צורך בהודעת המצוות, ואם נבאר שלדעת הריטב"א אין קבלת המצוות דבר העומד בפני עצמו כשיטת תוס' ביבמות אלא קבלה המלווה את תהליך הגיור, כפי שבארנו בדעת הרמב"ם, מובן מדוע אצל קטן, המופקע מדעת, אין צורך בקבלת מצוות.

מחלוקת בגדר המחאה לשיטות השונות.

אפשר לבאר את גדר המחאה בגדלות בשתי דרכים:

- א. הדרך הפשוטה היא שהמחאה מאפשרת את ביטול הגירות, לפי דרך זו יש לחקור בגדר הביטול: האם הוא מיגז גייו מאן ולהבא, או שהביטול עוקר למפרע – עיין שו"ת "חתם סופר" יו"ד תשובה רנ"ג שדן בזה.
- ב. חוסר המחאה ערכו הוא חיובי, להשלים בגירות דברים שהקטן לא יכל לבצע מעצם היותו קטן.

למעשה צריך לחזור לדיון בתפקיד קבלת המצוות בתהליך הגירות. תוס' הסובר שרק קבלת מצוות צריך בית דין, במבט פשוט ישנו חסרון מהותי בגירות גר קטן. אכן תוס' בסנהדרין דף ס"ח ע"ב סובר, שחוסר המחאה ערכו חיובי במקום קבלת מצוות, וז"ל תוס': "...ואע"ג דאמרינן בכתובות הגדילו יכולין למחות, הא אמרינן דכשגדלו שעה אחת ולא מיחו שוב אין יכולין למחות, דמועיל להו מילה וטבילה של קטנות שהיתה בגופם, ואין חסירים אלא קבלת מצוות, ומתוך שגדלו ולא מיחו היינו קבלה". בתוס' לא מבואר האם צריך הודעת מצוות ברגע שיגדיל, וכן לא מבואר אם צריך בית דין.

הראשונים בסוגיה בכתובות דנו בדברי הגמ': "כיון שהגדילה שעה אחת ולא מיחתה – שוב אינה יכולה למחות". הראשונים הקשו: "וא"ת והא אי אפשר לצמצם, דהא משתגדיל יכולה למחות ומשהגדילה אינה יכולה למחות"? תוס' על אתר תרץ: "ומפרש ר"י לכי גדלה ונהגה מנהג יהודית". דברי ר"י מובנים לשיטת תוס', ברם לא ברור לגמרי מה הגדרת מנהג יהודית, וכן לא ברור האם מודיעים לה את המצוות והאם ישנו בית דין לקבל את המצוות. וכן נמצא בתוס' רא"ש על אתר. בחידושי הרשב"א מופיע שיטת תוס' המרחיבה את אי המחאה לקבלת מצוות על כל גדריה, וז"ל הרשב"א: "ובתוספות מתרצין, דעד שמודיעין אותה מתן שכרן ועונשן של מצות אינה גיורת גמורה, והגדילה שעה אחת בגירותה אחר שהודיעוהו עונשן של מצות קאמר, ולפי דבריהם צריך להודיעו לאחר שיגדיל". וכן מצינו גם בחידושי הריטב"א, בשיטה לר"ן, במאירי ובשטמ"ק בשם תוס'. גם בתוס' המופיע בראשונים הנ"ל לא מבואר במפורש שצריך בית דין אע"פ שכך מסתבר.

הרשב"א באר את דין הגדילו אין יכולין למחות: "י"ל במוחה מתוך קטנות לאחר גדלות, שלא גדלה שעה בלא מחאה", וכן מצינו בריטב"א ובעו"ר. לשיטתם ברור שהמחאה ערכה רק לבטל, ואין בכוחה ליצור דבר חיובי.

בניגוד לשיטת התוס' הסובר שקבלת המצוות מושלמת בשלב הגדלות על ידי חוסר

המחאה. כשטמ"ק בשם שיטה ישנה מכאר, שאצל קטן קבלת מצוות אינה מעכבת בגלל שזה לא אפשרי. מענינת דעתו של ה"נודע ביהודה" ב"דגול מרבבה" ביו"ד סימן רס"ח שבקטן שאין קבלת מצוות צריך בית דין בטבילה. עיין בהמשך דיון מה אופי המחאה ונגד מה מוחים. צ"ע האם לדעת תוס' המופיע בראשונים אכן צריך בית דין בטבילה, או שהצורך בבית דין יהיה רק בקבלת המצוות לכשיגדיל, ואם כן בתהליך הגירות של הקטן יש צורך בבית דין רק לדין "זכין", אבל לעצם מעשה הגירות לא נצריך בית דין, ועדיין צ"ע.

4. הקושי בהבנת גיור הקטנים כמתן תורה לשיטת תוס' בכתובות.

תוס' בסנהדרין דף ס"ח ע"ב סובר שגירות גר קטן חלה מדאורייתא. בין ראיותיו מביא תוס' ראיה מגיור קטנים כמתן תורה, וז"ל: "וגם מצינו שאבותינו נכנסו לברית במילה וטבילה והרצאת דמים, וכמה קטנים היו בשעת מתן תורה...". ראשית יש לשאול האם לדעת תוס' שם, הסובר שחוסר המחאה היינו קבלה, גם כמתן תורה היה צריך את חוסר המחאה ביחס לקטנים לכשיגדלו. השאלה הזאת נשאלת במלוא עוצמתה אם נקבל את דעת תוס' המובא בראשונים, שצריך ממש הודעת מצוות לכשיגדיל כדלעיל. כמו כן יש לשאול לדעת תוס' בכתובות, שגירות גר קטן אינה אלא מדרבנן, איך התגיירו קטנים כמתן תורה⁷. הריטב"א בכתובות הקשה: "ואם תאמר ואמאי לא מייתי לה מן העומדים בסיני שהיו שם כמה קטנים שנכנסו שם תחת כנפי השכינה והטבילום ומלום והזו עליהם". ברור, שהדרך לישוב את שיטת תוס' היא, לחלק בין גירות עם ישראל לגירות היחיד. בהמשך ננסה לבאר דרך זו.

5. שיטת הרמב"ן בדיון מעוברת שנתגיירה.

ז"ל הגמ' ביבמות בדף ע"ח ע"א:

"אלא הא דאמר רבא: נכרית מעוברת שנתגיירה - בנה אין צריך טבילה, אמאי אין צריך טבילה? וכי תימא משום דר' יצחק, דאמר ר' יצחק: דבר תורה רובו ומקפיד עליו - חוצץ, רובו שאינו מקפיד עליו - אינו חוצץ. והא אמר רב כהנא: לא שנו אלא רובו, אבל כולו - חוצץ! שאני עובר דהיינו רביתה".

נחלקו הראשונים בבאור דברי רבא לשתי שיטות עיקריות:
א. בנה אינו צריך טבילה מפני שגיור האם הועיל גם לעובר, וממילא מעמדו של העובר כיהודי גמור.

7. בספר "מועדים וזמנים" חלק שביעי סימן רל"ט הקשה את הקושיה.

ב. בנה אינו צריך טבילה, אבל צריך למול על מנת להשלים את מעשה הגירות. תוס' בכתובות בדף י"א וביבמות דף מ"ז ע"ב ועו"ר נקטו בדרך הראשונה, ואילו הרמב"ן ביבמות דף מ"ז ע"ב חולק ונוקט בדרך השניה, וז"ל הרמב"ן: "...ומיהו אם טבל ואח"כ מל הרי זה גר דלא שנא מילה וטבילה לא שנא טבילה ומילה, תדע דהא אמרינן לקמן בפרק הערל גירות מעוברת שטבלה בנה אין צריך טבילה והרי קדמה טבילה למילתו אם זכר הוא והוה ליה למימר בתה אין צריך טבילה". הרשב"א מודה לרבו הרמב"ן כמעמדו של העובר במעוברת ונתגיירה, אלא שחולק על הרמב"ן, ומבאר שרכא התיחס דוקא לבתו מפני שבנו צריך מילה מדין גירות כרמב"ן, ומכיון שטבילה לא מועילה לפני מילה, עובר זכר זקוק גם למילה וגם לטבילה.

6. קושיות האחרונים על שיטת הרמב"ן בדיון מעוברת שנתגיירה.

- א. "קרן אורה" ביבמות דף מ"ז ע"ב הקשה: "וקשיא טובא דהא מבואר בכמה דוכתי, דאם לידתו בקדושה ישראל הוא תכף בשעת לידה וכדתנן בבכורות דחייב בפדיון והוי בכור לכהן, ואדרבה קשיא לי מאי קמ"ל רבא דבנה אין צריך טבילה הא מתניתין היא בבכורות דהוי ישראל גמור משעת לידתו...". הסוגיה בבכורות שמביא "קרן אורה" היא בדף מ"ז ע"א בתחילת פרק "יש בכור", ושם יש דיון האם גירות שילדה בגיורת יש לולד הראשון בגרותה דין בכור, ברם נקודת הנחה פשוטה בסוגיה שמעוברת שנתגיירה ובנה הוא פטר רחם, שבנה צריך פדיון הבן.
- ב. בשו"ת "אחיעזר"⁸ מקשה ביתר שאת על שיטת הרשב"א, שמעוברת שנתגיירה בנה הזכר זקוק גם לטבילה וגם למילה, ואם כן לא ברור מדוע צריך פדיון הבן.
- ג. בכרייתא ביבמות דף צ"ז ע"ב שנינו: "ת"ש שני אחים תאומים גרים.... היתה הורתן שלא בקדושה ולידתן בקדושה – לא חולצין ולא מייבמין, אבל חייבין משום אשת אח...". מקשים האחרונים לדעת הרמב"ן, הרי איננו גר עדיין שהרי צריך טבילה מדין גירות, כך הקשה ה"אחיעזר" וכן מובאת קושיה זו בשם הגר"ח מבריסק.
- ד. הגמ' ביבמות בדף ע"ח ע"א דנה בדיון מצרי, שנאמר בתורה (דברים כ"ג, ט'): "בנים אשר יולדו להם דור שלישי יבא להם בקהל ה'", איך מונים את השלישי, וז"ל הגמ': "...ואיצטריך למיכתב 'להם' ואיצטריך למיכתב 'אשר יולדו', דאי כתב רחמנא 'אשר יולדו' ה"א מבניהם מנה – כתב רחמנא 'להם'. ואי כתב רחמנא 'להם' ה"א מצרית מעוברת שנתגיירה היא ובנה חד – כתב רחמנא 'אשר יולדו'...". הקשה השואל בשו"ת "אחיעזר": הרי לפי הרמב"ן מעמדו של העובר לפני המילה לא הושלם, ואם כן מדוע העובר נחשב לשני לפי דעת הרמב"ן? ה"אבני מלואים" בסימן ד' הקשה קושיה דומה בלי קשר לשיטת הרמב"ן, וז"ל: "מעוברת שנתגיירה בנה שני. ביבמות (דף ע"ח) ואי כתב רחמנא להם הוי אמינא מצרית מעוברת שנתגיירה היא ובנה חד כתב רחמנא 'אשר יולדו' פי' רש"י אשר יולדו למימר דכל לידה דמגירות ואילך חדא דרא היא ע"ש.
8. את השאלה הזאת מצינו גם בשו"ת "אחיעזר" חיו"ד סימן כ"ט ס"ק ו', ושם הביא שמצא קושיה זו בספר פסקי הלכות.

וע"ש בסוגיא דפריך אי נימא דעובר לאו ירך אמו אלא הא דאמר רבא נכרית מעוברת שנתגיירה - בנה אין צריך טבילה. אמאי אין צריך טבילה, וכ"ת משום דר' יצחק דאמר דבר תורה רובו ומקפיד עליו חוצץ כו', והא אמר רב כהנא ל"ש אלא רובו אבל כולו חוצץ, ומשני שאני עובר דהיינו רביתי ע"ש, ומבואר דלמ"ד עובר לאו ירך אמו א"כ הא דעובר א"צ טבילה לאו משום טבילה דאימי אלא משום טבילת עובר עצמה כשטבלה אמו ומשום דלאו חציצה דהיינו רביתי, ולפי"ז אם הגדיל יכול למחות⁹ כמו בגר קטן, שמתבילין אותו, דיכול למחות כשיגדיל וכדאיתא בכתובות, וא"כ העובר דהוי משום גירות עצמו ראוי להיות מצרי ראשון שנתגייר בפני עצמו, וקשה דאמאי הוי בנה שני דאי נימא עובר ירך אמו ומחמת טבילת אמו הוי גר א"כ לכי נולד ה"ל שני לאמו, אבל אם עובר לאו ירך אמו ואינו אלא גירות עצמו ראוי להיות ראשון...¹⁰. עיין הערה 10 תשובת ה"אבני מילואים".

7. שיטת תוס' ורש"י בדיון גוי ועבד הבא על בת ישראל, וקושית "שער המלך".

בגמ' בכמה מקומות¹¹ מצינו מחלוקת בדיון גוי ועבד הבא על בת ישראל האם הולד ממזר או שהולד כשר. ההבנה הפשוטה של רוב הראשונים, שלמ"ד הולד כשר הכוונה שהוא יהודי לכל דבר. בניגוד להבנה זאת, מצינו בתוס' בקידושין דף ע"ה ע"ב ד"ה "ורבי ישמעאל", וכן ברש"י בקידושין דף ס"ח ע"ב ד"ה "לימא קסבר רבינא", שהעובר צריך גירות. "שער המלך" בהלכות איסורי ביאה פרק ט"ו מקשה צרור קושיות על שיטת רש"י ותוס', ובין קושיותיו מקשה כנ"ל מדוע הבן חייב בפדיון הבן הרי גוי איננו חייב בפדיון הבן, וכן יש להקשות את שאר הקושיות שהבאנו לעיל נגד שיטת הרמב"ן.

8. ביאור שיטת הרמב"ן בדיון מעוברת שנתגיירה, וביאור דעת רש"י ותוס' בדיון גוי ועבד הבא על בת ישראל.

הדרך הפשוטה בישוב כל הקשיים היא לומר שהגירות של האם בטבילה הועיל באופן חלקי לאותם תחומים שמהם הובאו הקושיות הנ"ל, ואעפ"כ יש צורך להשלים את תהליך הגירות, אלא שהדרך הזאת לכאורה קשה לדעת חכמים בכרייתא ביבמות דף מ"ו ע"א, וז"ל הברייתא:

9. עיין בפתחי תשובה יר"ד סימן רס"ח ס"ק ח' שהביא מספר "תפארת למשה", שכתב דאם היתה הורתו שלא בקדושה ולידתו בקדושה שאינו יכול למחות, ועיין בהמשך שנבאר את שיטתו.

10. "וצריך לומר דאע"ג דהוא ע"י גירות עצמו מכל מקום כיון דנולד ממצרית ראשונה אזלינן בחר לידה וה"ל שני...".

11. יבמות דף ט"ז ע"ב, דף מ"ה ע"א, קידושין דף ע' ע"א.

"ת"ר גר שמל ולא טבל - ר"א אומר: הרי זה גר, דכן מצינו ברבותינו שמלו ולא טבלו. טבל ולא מל - ר' יהושע אומר: הרי זה גר, שכן מצינו באמהות שטבלו ולא מלו. וחכמים אומרים: טבל ולא מל, מל ולא טבל - אין גר עד שימול ויטבול". וכדעת חכמים נפסק בהלכות איסורי ביאה פ"ג ה"ו.

גנסה להביא כמה דרכים מהאחרונים שניסו ליישב את דעת הרמב"ן.

ביאור השואל ב"אחיעזר".

השואל שם הקדים לביאורו את מחלוקת הש"ך וה"נודע ביהודה, האם הדין הנ"ל בשני אחים תאומים שהיתה הורתן שלא בקדושה ולידתן בקדושה דחייבין משום אשת אח נאמר גם אם הראשון היתה הורתו שלא בקדושה ולידתו בקדושה והשני גם הורתו היתה בקדושה, הש"ך בסימן רס"ז כתב שדוקא תאומים, וה"נודע ביהודה" חלק והביא ראיה לדבריו מרש"י ואכמ"ל.

השואל שם מנסה לבאר את החילוק של הש"ך ואת דעת הרמב"ן, וז"ל המופיע ב"אחיעזר": "ותירץ בזה, דהדבר תלוי בפלוגתא דרבי וראב"ש אם שני דברים המתירים מעלים זה בלא זה, דביבמות דף ק"ד מדמה ג"כ לענין חליצה ורקיקה ולהכי במעוברת שנתגיירה הטבילה הועילה במקצת לענין גירות, ובתאומים שיש להם שווי אחוה וטפה נתחלקה חייב משום אשת אח, משא"כ אם האחד הורתו שלא בקדושה ולידתו בקדושה, כיון שצריך הראשון לגירות של מילה אינם אחים לחיוב אשת אח לכשאינם תאומים". וכן נמצא גם ב"אור שמח" בפ"ג הלכות איסורי ביאה לדמות את דין מל ולא טבל לדין שני דברים המתירים, עיין שם.

ה"אחיעזר" כבר שת ליבו לקושי שבדרך הזו, ודחה דבריו, וז"ל: "ואני שמעתי ולא אבין חילוק, כיון דהועילה הגירות במקצת ע"י טבילה, ליחייב ג"כ משום אשת אח לכשאינם תאומים.... וגם עיקר הדמיון לשני דברים המתירים מעלים זה בלא זה אינו עולה יפה, דבזה אין לנו אלא מה שאמר, ובודאי דגר שמל ולא טבל הוא גוי לכל הדברים כמו שאמרנו ואינו גר עד שימול ויטבול ואין גירות לחצאין, ורק כמה שמצינו בכבשי עצרת דשחיטה ווריקה יש להם דינים מיוחדים מאי דשחיטה מקדש, וכן בחליצה ורקיקה יש שם דינים לפוסלה על האחין, עכ"פ אין לנו לבדות מעצמינו".

ביאור ה"אחיעזר".

"ונראה בישוב הקושיא דהא דאמרינן דגר שנתגייר כקטן שנולד דמי, פרש"י בסנהדרין דנ"ח דהוי כקטן שנולד בלי אב ואם. כל זה כשהאב והאם הם נכרים דלכשנתגייר ל"ל חיים, כמבואר ביבמות דס"ב נתגיירו לית להו חיים משום דהוי כקטן שנולד, אבל כשאמו מישראל אין לו דין כקטן שנולד לגבי אמו ויש לו חיים לגבה, ואע"פ שצריך גירות, מ"מ כיון שנתגייר ואין לו חיים לגבי האב הרי הוא מתיחס אחר אמו, עכ"פ לגבי דין זה דשארות כיון דאמו מישראל לא הוי כקטן שנולד לגבה וחייב משום אשת אח, וכן לגבי ה' סלעים כיון דאמו ישראלית אע"פ שהולד צריך גירות, מ"מ אין לו דין קטן שנולד לגבי אמו ולהכי חייב ה' סלעים, ויתיישב בזה מה שהקשה האבני מלואים דאמאי במעוברת שנתגיירה בנה מצרי

שני, כיון דהוי גר בפ"ע די"ל כיון דאית ליה חייס לגבי האם ואין עליו דין הקטן שנולד ואמו הוי ראשונה ובנה מצרי שני....".

הרחבת ביאור ה"אחיעזר" שיטת הגרנ"ט.

נראה שאפשר לראות בכל גירות שני מרכיבים:

א. הצטרפות לגזע עם ישראל בני אברהם.

ב. ברית קודש של קדושת עם ישראל המסתופף תחת כנפי השכינה ומקיים מצוותיו.

בדרך כלל אין אפשרות לבדוד את המרכיב הראשון מהמרכיב השני. אין אפשרות להיות בן אברהם אבינו ללא קבלת עול מצוות. הגר"ד סולובייצ'יק במאמרו "קול דודי דופק" ראה במילה את ברית הגורל ואילו בטבילה את ברית היעוד. ההלכה קובעת כנ"ל שמל ולא טבל כאילו לא מל ואין אפשרות להצטרף לגורל היהודי ללא קבלת יעודו.

במעוברת שנתגיירה מצינו אפשרות של בידוד המרכיב הראשון מהמרכיב השני. ולד מעוברת שנתגיירה שייך לגזע מפני שגדל ברחם של אמא יהודיה, ברם בגלל שהורתו שלא בקדושה חייב תהליך גירות שעיקרו ברית קודש. הדין של גר שמתגייר כתינוק שנולד דמי ממוקד בהצטרפות לגזע ולא ביחס לברית קודש, ולכן מובן היטב מדוע ישנו איסור אשת אח. גם דין מצרי מובן היטב, מפני ששם ההתייחסות להפקעת שם מצרי ולא להחלת הקדושה. פדיון הבן נאמר על הגזע ולא על קדושת עם ישראל בגין קבלת תורה כפי שיבואר בהמשך.

הגדרתו של העובר במעוברת כישראל בגזע אינו כתולדה מהטבילה, אלא מעצם שהותו ויציאתו מרחם ישראלית, ולכן מובנת היטב גם שיטת הרשב"א המחייב גם טבילה לעובר ובכל זאת חייב בפדיון הבן.

לאור הנ"ל מובן היטב גם הקושי של "שער המלך" על שיטת רש"י ותוס' בדין עבד וגוי הבא על בת ישראל.

אחרי שכתבתי את הנ"ל הראו לי שבחידושי הגרנ"ט סימן כ"ח נקט בדרך זו עיין שם. בספר "מועדים וזמנים"⁷ נקט בדרך דומה, אלא ששם ראה את הצורך בגיור על מנת להפקיע את טומאת העכו"ם.

9. ישוב הקושי בגיור קטנים במתן תורה לאור הנ"ל.

הריטב"א בכתובות פתר את הקושי לשאלה מדוע לא הביאו ראיה מקטנים במתן תורה בשתי דרכים, וז"ל: "וי"ל דהתם משום דנתגיירו אבותיהם, וניחא להו במאי דעביד אבוהון, ותו דאלו זרע אברהם כבר נצטוו על המילה ולהכניסם מקטנותם בבריתו, ואין זה אלא גמר גרות". אם נרצה נוכל לפתח את דרכו השניה של הריטב"א על פי הנאמר לעיל.

נראה לבאר בצורה בהירה מה הוא ההבדל בין גירות היחיד לגירות עם ישראל ביציאת מצרים. גירות היחיד מחייבת את שני המרכיבים על מנת שהגירות תחול. בניגוד לזה בגירות עם ישראל, עם ישראל הוגדר כעם מעצם היותו בני יעקב, וביציאת מצרים היתה כבר לידת עם ישראל כעם. תהליך הגירות התמקד ביחס לברית קודש ולא ביחס לגזע. ולכן מובן מדוע לא נאמר הדין – "גר שמתגייר כתינוק שנולד דמי", ומדוע נאסרו להם העריות לאחר מתן תורה.

הקטנים במתן תורה התגיירו כחלק מגירות עם ישראל כולו, ומפני שהיו כבר בגזע עם ישראל, לכן לא היה צורך בקבלת מצוות שהרי קטן מופקע מדעת, בניגוד לגיור גר קטן לדורות, שצריך את שני המרכיבים, ביחס למרכיב של הצטרפות לגזע עם אברהם יש צורך בדעת ולדעת תוס' אין דין זכין. אפשר אולי להוסיף שבמתן תורה גירות הגדולים הועילה גם לקטנים מפני שנשארו מקושרים אליהם גם לאחר תהליך הגירות (עיי' ב'מועדים וזמנים" שנקט בדרך זו).

מצות פדיון הבן נאמרה במצרים מפני שמצות פדיון הבן מתיחסת לשם ישראל מצד הגזע ולא מצד קבלת השכינה. גם במצרים מכת הבכורות לא פגעה בגזע ישראל אע"פ שעדיין לא קבלו תורה ולא הושלם תהליך הגרות. ענין הבכורות הוא ההבדלה בין ישראל לעמים מצד הגזע ולא מצד תהליך הגירות שהושלם במתן תורה.

10. הבנת דין המחאה בקטן לאור הנ"ל.

לעיל הבאנו מחלוקת בגדר המחאה ובגדר אי המחאה. תוס' המופיע בראשונים הבינו, שקטן שהגדיל צריך קבלת מצוות הנעשית על ידי הודעת מצוות. אין ספק ששיטתם איננה מקובלת על התוס' המודפסים, וכן לא מקובלת בשאר הראשונים ולא מצינו את שיטתם סביב השו"ע, אע"פ ששיטתם כשיטה מבוארת היטב כנ"ל.

לכל שאר הראשונים נלענ"ד לחדש, שהמחאה איננה מתיחסת לקבלת המצוות אלא למרכיב הראשון והוא הגזע. המחאה היא חוסר רצון להיות בני אברהם. על פי זה מובן היטב מדוע במעוברת שנתגיירה לא מצינו דין מחאה כפי שמופיע ב"פתחי תשובה"¹², מכיון שבמעוברת העובר הוא בגזע אברהם בע"כ.

נראה לי לבאר על פי זה את דעת הבה"ג, ששולל אפשרות מחאה בנתגיירו אביו ואמו עמו, וכך פסק ה"חתם סופר" בסימן רנ"ג. כאשר אביו ואמו מתגיירים עמו יש אגן סהדי ברצון להיות במחיצת אביו ואמו, ממילא באופן אוטומתי גם רצון להיות בני אברהם שהרי ההורים שהתגיירו בגדלות אינם יכולים למחות. רש"י, הרשב"א והריטב"א בסוגיה בכתובות סוברים, שיכול למחות גם בנתגיירו אביו ואמו, וברור שאין קושי שהרי סוף כל סוף אחרי שאביו מתגייר אביו מקבל דין גר שמתגייר כתינוק שנולד דמי, ולכן אין קושי אם הבן יוכל מחות.

12. יש להעיר שגם בתשובת ה"אחיעזר" וגם ב"אבני מילואים" הנ"ל חולק על המובא ב"פתחי תשובה" ומאפשר מחאה גם בעובר, עיי' שם.